

САКРАЛЬНИЙ ОБРАЗ ГОРИ В БІБЛІЙНІЙ ЕСХАТОЛОГІЇ

У статті розглянуто особливості сакрального образу гори в біблійній есхатології. Біблійна есхатологія розглядається як есхатологія Старого та Нового Завітів. Образ гори подано крізь призму подій, які мали вирішальне значення для долі цілих епох чи народів, людства та земної історії загалом. Вказується, що і в подальшому розвитку ідеї есхатології до її розуміння як індивідуальної, християнство користується образом гори.

Християнство як світова релігія станом на сьогодні є чисельно найбільш поширеною в світі релігією, нараховуючи близько 1,78 мільярда послідовників. Першоджерелом свого віровчення визнає Святе Письмо, Біблію, яка є для християн богонатхненною. За Біблією, світ був створений Богом досконалим для досконалої (створеної за образом і подобою Бога) людини, але в результаті гріхопадіння перших людей первинний світопорядок був порушений гріхом. Таким чином, християнське Святе Письмо обґрунтовує перехід до лінійної моделі часу. Історія світу в біблійній інтерпретації рухається від вихідної точки – творення світу Богом до його есхатологічного завершення – другого пришествя Ісуса Христа. Есхатологічна ідея закладена в самій центральній постаті християнства – Ісусі Христі, який, згідно з християнською сотеріологією, прийшов у світ померти за гріхи людей і тим самим відкрити їм шлях до спасіння від влади гріха. В Біблії протиставляється поняття "історія" в значенні земної історії, історії від створення світу до есхатологічного завершення, і "вічність", яка має настати після завершення історії.

Однак, у Біблії термін "есхатологія" означає не лише останню завершальну подію в земній історії – другий прихід Ісуса Христа, після якого буде знищено вражену гріхом Землю. Це поняття також вживається стосовно низки подій, які мали вирішальне значення для певної епохи, періоду, народу тощо. Відомий дослідник біблійної есхатології Джон Паулін поділяє її на есхатологію Старого Завіту і Новозавітню. У Старому Завіті він також виокремлює есхатологію в епоху патріархів (Ноя, Авраама, Мойсея) і есхатологію пророків. Окремим видом називає міжзавітню есхатологію. У Новому Завіті Дж. Паулін виділяє есхатологію апостола Павла і есхатологію Одкровення [1].

В іудео-християнській традиції есхатологічного значення набуває образ гори, адже саме на горах чи узвишсях, як описано в Біблії, відбуваються визначальні для долі цілих епох чи народів події.

Загалом, образ гори архетипічний, архетип гори є загальноживаним, він фіксує соціальний досвід людства. Як зауважує В. Топоров, гора виступає як найбільш узагальнений образ світового дерева, як образ світу, модель Всесвіту, в якій відображені основні елементи світобудови: гора – в центрі світу, продовження світової осі вгору (через верхівку гори) вказує на розташування Полярної зірки, а продовження осі вниз веде до входу в нижчий світ, у потойбіччя. У міфологічних системах багатьох народів світу гора наділена сакральними якостями. Вона інколи зображується як недоступна для простих смертних, лише герої можуть потрапити на неї. В язичницьких віруваннях гори уявляли пов'язаними зі світом богів і божественних предків, тому вони вважалися переправою в "інший світ". Так, В. Войтович згадує про відомий індоєвропейським народам звичай відводити (або відносити) старих людей на вершини гір і залишати їх там (або умертвляти, скидати з гір) [2; 3: 112].

У багатьох політеїстичних міфологічних системах саме гори та узвишся в умовах відсутності храмів були місцями поклоніння. Потім їх місце зайняли храми, які теж будувалися на підвищеннях, пагорбах, горах. В. Топоров зауважує, що навіть якщо релігійно-культові споруди знаходяться не на горі, вони зазвичай імітують форму гори, переймають особливості її структури і символіку її частин. Піраміда, зіккурат, пагода, храм, ступа тощо, на думку дослідника, можуть розглядатися як архітектурний образ гори, її аналог [2]. Вітчизняна дослідниця Руслана Демчук у своїй монографії "Храм Софії у символічному просторі Русі-України" вказує на дворівневий, теоцентричний християнський простір. У такому просторі дорога людини до Бога приймає форму сходження після онтологічного падіння в результаті гріхопадіння, спуску, яким є вигнання людини з раю. І образ гори підходить для символічного зображення духовного сходження людини, вдосконалення в ній "образу і подоби Бога" [4: 75].

Метою статті є розгляд особливостей сакрального образу гори в біблійній есхатології.

У Біблії гора виступає сакральним місцем зустрічі земного з небесним, людини з Богом. На горі люди отримували одкровення від Бога (Бог являється Мойсею у вогняному куші, який не згорає (Вих. 3: 1-5); Бог дає Мойсею скрижалі Заповіту (Закону) (Вих. 24: 12-18); люди молилися і спілкувалися з Богом (1 Цар. 18: 42-46; 19: 8; 2 Цар. 1: 9; 4: 25), поклонялися йому (Вих. 24: 4; Второз. 11: 29; Суд. 6: 26; 1 Сам. 9: 12; 1 Цар. 3: 2-3) [5: 316]. Проте події, які відбувалися на горі, позначені есхатологічним мотивом, мають значення вирішальності, остаточності, завершення певної епохи для народу чи людства загалом.

У Біблійному енциклопедичному словнику Еріка Нюстрема говориться, що в Біблії з горою порівнюється Божественна сила і благодать; гора означала безпеку і пристанище, але також могла бути перепоною, перешкодою [6: 91].

Глобальною есхатологічною подією в старозавітній історії є великий потоп, який знищив землю за гріхи людства. Однак, як слушно зауважує Дж. Паулін, хоч в оповіді про потоп і міститься біблійне розуміння ідеї кінця світу, ця есхатологічна подія не була "остаточною" [1: 55]. Вдало використано в даному випадку образ гори Арарат, до якої пристав ковчег Ноя після того, як води потопу почали відступати. Це єдина місцевість на Землі, яка поєднує дві епохи в її історії, адже гора існувала до і після потопу; і водночас вона є символом есхатологічного завершення допотопної ери в житті землі і людства.

Сакральний образ гори використано в старозавітній традиції також для опису передумов укладання договору (завіту) Бога з обраним народом в особі Авраама. Його сходження до Бога засвідчувало абсолютну відмову від себе, готовність принести в жертву найдорожче: довгоочікуваного сина Ісаака, якого він веде на одну з гір, вказаних Богом, у місцевості Морія [4: 75]. Есхатологічне завершення "дозавітного" періоду в історії єврейського народу відбувається саме там після укладання Завіту з Богом. За умовами Завіту, якщо нащадки Авраама будуть його дотримуватися, земля Ханаанська, яку обіцяв їм Бог, знову перетвориться на "оновлений райський сад", людина знову об'єднається з Богом і "для всього світу кінець стане відновленням того, що було втрачено" [1: 59].

Не менш важливу роль відіграє сакральна символіка гори ще в одній есхатологічній події: на горі Синай Мойсей отримав від Бога скрижалі Закону з Десятьма Заповідями. "І промовив Господь до Мойсея: "Вийди до Мене на гору, і будь там. І дам тобі кам'яні таблиці, і Закона та заповідь, що Я написав для навчання їх" (Вих. 24: 12) [4: 75]. Однак Дж. Паулін звертає увагу на принципову відмінність есхатології як події і есхатології як процесу. В останньому значенні він застосовує це поняття щодо характеристики епохи Мойсея. Мойсей передає єврейському народу обітницю Бога: дотримання Закону означає "поступове відновлення", а недотримання, відступ від нього – "поступовий занепад, який закінчиться вигнанням і знищенням" [1: 64]. І хоч Дж. Паулін наголошує, що "есхатологія Мойсея не знаходить остаточного завершення в Біблії" [1: 62], варто зазначити, що отримання від Бога скрижалей із Заповідями ознаменувало початок ери Закону.

Есхатологія епохи патріархів теж спирається на образ гори, хоч і не так часто звертається до нього. Так, пророк Ісаїя в апокаліптичній картині ("І станеться на кінці днів, міцно поставлена буде гора дому Господнього на шпилі гір, і піднята буде вона понад згір'я, – і полинуть до неї всі люди") (Іс. 2: 2) згадує гору як "дім Господа Якова" (Іс. 2: 3). Це можна розглядати, з одного боку, як натяк на давнє походження даного уривку, коли гори вважалися житлами богів (наприклад, гора Олімп у давньогрецькій релігії). Есхатологічний зміст його, з іншого боку, можна тлумачити як пророцтво про завершення відступництва людей від ідолопоклонства, коли вони звернуться до істинного Бога, "перекують мечі на орала" (Іс. 2: 4) і будуть "ходити у світлі Господнім" (Іс. 2: 5).

У контексті Біблії есхатологічного значення набуває також образ пагорбів, висот, на яких будувалися жертovníки у священних галях, присвячених певному божеству язичницьких пантеонів. Джеймс Джордж Фрезер у своїй праці "Фольклор у Старому Завіті" говорить про небезпеку, яку вбачали "кращі уми Ізраїлю" в таких поклоніннях на пагорбах. Усі біди ізраїльського народу крилися, на їх думку, насамперед, у релігійному чиннику: "применшені політеїстичними тенденціями величі істинного і єдиного Бога", а також принижені Його низькоморальними культовими діями. Духовний занепад народу, відступ від істинного богосланування і богопоклоніння мав у результаті дати фатальні наслідки для країни, про що повсякчас у тексті Старого Завіту говорять пророки. Реформа царя Йосії відміняла поклоніння на узвишсях, натомість єдиним місцем поклоніння було проголошено храм Ягве на горі Сіон. Повернути євреїв до праведності вдалося лише на тривалість життя одного покоління, після чого, знову впавши в ідолопоклонство, єврейський народ потрапляє до вавилонського полону [7: 471].

Біблійський пророк Ілля згадується в сюжеті, пов'язаному з іще однією горою – Кармил, на якій відбулася подія есхатологічного значення. У вузькому значенні – завершився період посухи, який загрожував неврожаєм і голодною смертю. І що найголовніше, народ, ставши свідком розвінчання оманливої діяльності пророків Ваала, які перебували під покровительством цариці Іезавелі, знову повертається від ідолопоклонства, духовного занепаду, до істинної віри [7: 474].

Новий Завіт побудований на постаті боголюдини Ісуса Христа – "зосередженні новозавітної есхатології" [1: 106].

Новозавітна християнська традиція теж широко користується символікою гори. Нагірна проповідь Ісуса Христа дає світові основи християнської етики, кладе край формальному розумінню благочестя, пропонує революційну зміну моральних засад, викладених у Старому Завіті (Мт. 5-7). Цією подією ознаменувалася зміна ери Закону на еру Благодаті. Проголошення нових моральних засад саме з гори символізує вертикальну модель зв'язку людини з Богом і вище походження моральних норм: така мораль має Божественну природу, містить встановлені Богом беззаперечні істини, дані людині для її блага, дотримання яких здатне наблизити людину до Бога, дарувати їй блаженство.

У християнстві своєрідною підготовкою до центральної есхатологічної події – смерті Ісуса на хресті – вважається Преображення, яке відбулося на високій горі (можливо, Фавор, за деякими припущеннями – на одній із вершин Гермона) з Ісусом Христом у присутності трьох учнів: Петра, Якова, Іоанна. В Євангелії від Матвія Преображення описується наступним чином: "І Він перед ними преобразився: обличчя Його, як те сонце, засяяло, а одежа Його стала біла, як світло. І ось з'явилися до них Мойсей та Ілля, і розмовляли з Ним" (Мт. 17: 2-3). З точки зору християнської апологетики, смисл Преображення Господнього для апостолів полягав у тому, щоб вони, побачивши Ісуса розіп'ятим, не піддали сумнівам Його вчення, а пізнали в розп'ятті добровільну жертву Христа за гріхи людства; щоб вони після цього проповідували світу про те, що Ісус Христос є істинний Син Божий [8].

Образи Мойсея та Іллі також несуть в цьому уривку есхатологічне навантаження. За словами Іоанна Златоуста, "... Христос хотів навчити учнів тому, що Він має владу над життям і смертю, і володарює над землею. Ось для того і являються тут і померлий, і той, хто ще не звідав смерті" [9].

Теолог Реформістської церкви і коментатор Біблії М. Генрі порівнює Преображення, яке сталося на верхівці високої гори, з деякими подіями, описаними в Старому Завіті, зокрема бесіду Мойсея з Богом на горі Синай і споглядання Ханаану, землі обітованої, Мойсеєм з гори Фасгі [10: 65].

Остання молитва Ісуса, перед тим як його схопили і засудили до страти, відбулася на горі Єлеонській: "І Він вийшов, і пішов на гору Оливну [Єлеонську]" (Лк. 22: 39) [5: 316]. На пагорбі Голгофа відбулася центральна есхатологічна подія в історії християнства – смерть Ісуса Христа за гріхи всього людства. Пагорб Голгофа, зауважує С. Головащенко, є для всіх християн "символом вселенської жертви" [5: 316]. Есхатологічне завершення земного життя Ісуса Христа символізувало також можливість сходження кожної людини до Бога відмінним від язичницького жертвоприношення способом, лише визнавши Христа своїм Богом. Таким чином, людина отримала можливість спасіння якісно новим способом, що поклато початок новій традиції.

Як зауважують дослідники, зокрема С. Аверинцев, Голгофа означає пагорб – "круглий як череп". Цікавим з боку християнства є погляд на місце розташування Голгофи: "в районі приміських садів і могил на північний захід від Єрусалима, за міським муром". Сама смерть поза межами міста була ганебною і здавна "стала символом бездомності, безпритульності християн". С. Аверинцев говорить, що таке розуміння сягає корінням старозавітніх часів, адже під час виконання покутних обрядів тіла тварин, яких приносили в жертву, прибирали за сакральну межу табору чи міста: "... котрих звірят первосвященик вносить до святині за гріхи, тих м'ясо палиться поза табором, – тому то Ісус, щоб кров'ю Своєю людей освятити, постраждав поза брамою" (Євр. 13: 11-12). З іншого боку, такий пагорб поза містом, як місце смерті Спасителя всього людства, так як і проголошення Нагірної проповіді з "гори Блаженства" [6: 356], а не в синагозі чи іншому храмі, робить Христа Богом усього людства, спасителем для всіх людей, незалежно від їх національності, а християнство – світовою релігією [11: 79].

Відповідно, есхатологічне завершення певного періоду, часу чи епохи в християнській традиції проходить лише після налагодження "вертикального" зв'язку людини з Богом.

Остання книга Біблії, Одкровення Іоанна Богослова також містить образ гори для опису остаточного есхатологічного майбутнього. З гори острова Патмос ангел показав Іоанну Богослову місто Єрусалим, яке після очищення Землі вогнем зійде з неба на Землю [4: 75].

У православної християнській традиції канонічна іконографія Розп'яття має вигляд гори з черепом першої людини Адама, на якій стоїть хрест із розп'ятим Богом-Сином Ісусом Христом, а над горою – розкриті небеса [4: 78]. Саме таким чином можна описати шлях людини до Царства Небесного. Схожість православного храму з горою також не випадкова, адже саме храм "виступав проміжною ланкою між людиною та Богом" [4: 75]. Християнські храми на Русі будували на місцях колишніх язичницьких культових споруд, які часто знаходилися на узвишшях.

Значною святинею християнства православного обряду залишається гора Афон, "Свята Гора", де не переривається молитовний зв'язок з Богом [4: 76]. Отже, на цьому прикладі ми бачимо, що ідея есхатології як кінцевої долі землі та людства розвивається до розуміння есхатології як індивідуальної остаточної долі кожної окремо взятої людини. У православ'ї саме гора Афон свого часу послужила тим символічним сакральним простором, який демонструє сходження людини до Бога через самозречення, очищення на Святій Горі.

Маючи первинно сакральне значення, архетип гори приймає есхатологічного звучання в релігіях аврамічної традиції, зокрема іудаїзмі й християнстві. Образ гори, який використовується у Біблії в Старому та Новому Завітах, несе відбиток дохристиянської традиції, набуваючи в подальшому специфічно християнських особливостей. Іудейсько-християнська традиція, яка спирається на есхатологічну ідею, використовує символічно-образний світ Біблії, в тому числі й розглядуваний образ гори, для всебічного розгортання й розкриття даної ідеї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

23. Паулин Д. Что говорит Библия о последнем времени / Д. Паулин ; [пер. с англ.]. – Заокский : Источник жизни, 1999. – 224 с.
24. Топоров В. Н. ГОРА : [энциклопедия] : в 2 т. [Электронный ресурс] / В. Н. Гора // Мифы народов мира. – М., 1980. – Т. 1. – С. 311–315. – Режим доступа до статті : <http://philologos.narod.ru/myth/gora.htm>.
25. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – [вид. 2-ге, стереотип.]. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
26. Демчук Р. Храм Софії у символічному просторі Русі-України / Р. В. Демчук. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 164 с.
27. Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс : [навч. посібник] / С. І. Головащенко. – К. : Либідь, 2001. – 496 с.
28. Нюстрем Э. Библейский энциклопедический словарь / Э. Нюстрем ; [пер. со шведск. под ред. И. С. Свенсона]. – Торонто : World Christian Ministries, 1989. – 517 с.
29. Фрезер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Джеймс Джордж Фрезер ; [пер. с англ. Д. Вольпина]. – М. : ООО "Издательство АСТ" : ЗАО НПП "Ермак", 2003. – 650 с.
30. Преображение Господне [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://preobrazhenie.paskha.ru/>.
31. Святитель Иоанн Златоуст. Толкование Евангелия от Матфея [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://preobrazhenie.paskha.ru/Bogoslovie/SvJatitel_Ioann_Zlatoust/.
32. Генри М. Толкование на книги Нового Завета / М. Генри. – Gouda : Dutch Reformed Tract Society, Russian edition, 2000. – Т. 2. – 421 с.
33. Аверинцев С. Софія-Логос : [словник] / С. Аверинцев. – [3-е вид.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 650 с.

Матеріал надійшов до редакції 28.10. 2011 р.

Вітюк І. К. Сакральний образ гори в біблійській есхатології.

В статті розглянуті особливості сакрального образу гори в біблійській есхатології. Біблійська есхатологія розглядається як есхатологія Старого і Нового Заветів. Образ гори поданий через призму подій, які мали вирішальне значення для долі цілих епох і народів, людства і земної історії в цілому. Відзначається, що і в подальшому розвитку ідеї есхатології к несприятливо як індивідуальної, християнство використовує образ гори.

Vitiuk I. K. The Sacred Image of the Mountain in the Biblical Eschatology.

The article examines the peculiarities of the sacred image of the mountain in the Biblical eschatology. The Biblical eschatology is highlighted as the eschatology of the Old and New Testaments. The image of the mountain is viewed in the light of the events which had the decisive influence on the fates of the epochs and nations as well as the mankind and the Earth. It is outlined that in the further development of the eschatology idea up to its understanding as individual, the Christianity uses the image of the mountain.